

Menyhay Imre

Eretnekség a közgazdaságtudományokban

Tanulmány a Nyugat-Magyarországi Egyetemen beindult közgazdászképzés tízéves évfordulójára.

Eretnekség és címkézés

Az eretnekség általánosan az uralkodó osztály igazságainak kritikus szemléletét jelenti, amelynek első következménye a megbélyegzés. A megbélyegzést a legkülönbözőbb megtorlások követték és követik, amelyek színes palettája az „agyonhallgatás”-tól és nevetségessé tételtől a kiközösítésen keresztül a fizikai megsemmisítésig terjed. Az eretnekség vádja – szóhasználata – nem feltétlenül szükséges ahhoz, hogy valakit megbélyegezzenek. A pogányok például megbélyegezhetnek valakit azáltal is, hogy istenhívőnek kiáltják ki. A keresztény-üldözések idejében a keresztények voltak eretnekek, akiket oroszánok elé vetettek. Ha valakit, aki ugyan nem volt keresztény, de valamilyen okból a hatalom birtoklói el akartak némítani, lehetetlenné akartak tenni, a legegyszerűbb módja ennek az eretnekké nyilvánítás – a megbélyegzés – volt. És ma is az.

Voltaire írja, hogy „a rómaiak, akik sokkal bölcsőbbek voltak, mint a görögök, egyetlen filozófust sem üldöztek nézeteiért. Másként volt ez a rómaiak helyébe lépő barbár népeknél. II. Frigvest, alighogy vitába keveredett a pápával, rögvest azzal vádolták, hogy ateista...” (VOLTAIRE 1996. 12.) Az idézet alapján könnyen arra a következtetésre juthat az ember, hogy a megbélyegzés előnyszerzésre, terrorizálásra vagy beteges pszichikus feszültségek levezetésére ugyan alkalmas, de egy jó adag barbárság is szükséges ahhoz, hogy alkalmazzák. A szakbarbárság ugyan nem azonos a barbársággal, de – mint látni fogjuk – a szakbarbár könnyen idáig sodródhat.

Az eretnekség lényege nem az, hogy valaki tényleg az, aminek nevezik, és ami által egy korszak szellemének megfelelően eretnekké vá-

lik, hanem az, hogy olyan fogalmakkal hozzák összefüggésbe, amelyek ugyancsak a kor szellemének megfelelően elitélendők.

Az eretnokség fogalma főleg vallási jelleggel fonódott össze, de nemcsak ebben a tekintetben jelentős. A politikában és a tudományokban egyaránt otthonos. „Alpári szinten – állapítja meg Magyarai Beck – a pszichológiai terrorizmus ma már igencsak áttetsző eszközeivel él. E terrorizmus lényege a címkézés: ha ezt és ezt gondolod, mondd, teszed, stb. akkor ilyen és ilyen elvetendő kategóriákba eső személy vagy.” (MAGYARI BECK, 1994. 125.) Tehát úgy is mondhatnánk, hogy eretnökké való kikiáltás, megbélyegzés, pszichológiai terrorizmus és címkézés egy töről fakadnak.

Mea culpa, mea maxima culpa

Nincs mit tagadni: életemben állandó jelleggel az eretnokség vádjával küszködtem. A Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés – Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása című könyvem recenziójában Blümel Ferenc pszichiáter, osztályvezető főorvos írja: „A pszichoanalitikus szemmel olvasó – különösen aki maga is kutatja a pszichoanalízis terápián és kultúrán túli alkalmazhatóságának új és újabb lehetőségeit – öröme a könyv olvasása kapcsán abból adódik, hogy valaki »merészeli« a társadalmi együttélésnek az embertől elidegenedett olyan részeit, mint a gazdaságnak az emberi irracionalitással, az emberbe beépült önbecsapással, rövidre zárási törekvésekkel és egyéb meghasonlásokra vezető irracionalitásokkal való összekötése.” (BLÜMEL Ferenc: Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. In: Valóság 2004/7. /1005-107/ 106.) Ha valaki el akarja kerülni az eretnokséget, annak nem szabad »merészelnie«.

Nyilvánvaló, hogy jelenlegi tanulmányom is eretneknek számít, és hogy számíthatok a liberális világpolgár-közgazdászok megbotránkozásával. Anélkül, hogy eretnokségem okát másra kívánnám hárítani, mégis hasznos lehet megjegyezni, hogy jelen eretnokségemhez az impulzust egy másik eretnek adta. Fonda Ferenc írása bujtatott fel a napjainkban imádott közgazdaságtudományi szentségekkel szemben itt tanúsított illetlenségek megfogalmazására: „a közgazdásznak szociológusnak is kell lennie... Ezt azért kell leszögezni, mert a közgazdász szakbarbár (mint törtető pénzvadász) a maga »értékmentes« technoló-

gusi garázdálkodásával rengeteg kárt okozhat a szakma valódi értékeinek és rendeltetésének ismerete nélkül.” (FONDA Ferenc, *Valóság*, 2002/8. 102.)

Az én meggyőződéseim is, hogy a közgazdász megfelelő szociológiai és pszichológiai ismeretek nélkül csupán egy szakbarbár, akinek az uralkodó – a nemzetközi nagytőke felett rendelkező – réteg azt a szerepet szánta, hogy szaladjon a pénz után, amelynek aprópénzét – esetleg kisebb névértékű bankóit is – megtarthatja magának. És pontosan ezt, a társadalmi cél-összeférhetőség ignorálását szülő szakbarbárság felismerését és orvoslásának lehetőségeit szolgáló diszciplínákban mutatkoznak súlyos hiányosságok. Azokban, amelyek a szakbarbárság brutalitását lennének képesek enyhíteni. A gazdaságpszichológiai és a gazdaságpszichológiai oktatás területén tapasztalhatók súlyos hiányosságok. Nézzük meg ezt közelebbről.

A gazdaságpszichológia és gazdaságpszichológiai oktatás hiányosságai

Mielőtt a gazdaságpszichológia és gazdaságpszichológia jelentőségének közelebbi vizsgálatába kezdenénk, érdemes előjáróban rámutatni arra, hogy a szóban forgó diszciplína tananyagának kiválasztása, továbbadása és mechanikus megtanulása – bemagolása – más tantárgyakhoz viszonyítva fokozottabb figyelmet érdemel. A gazdaságpszichológia és gazdaságpszichológia személyiségképzésre irányuló célkitűzéseinek megfelelően a gazdaságpszichológia és a gazdaságpszichológia olyan jellegű megvilágítása szükséges, amely a társadalmi cél-összeférhetőség megközelítésének szándékától vezérelve nagy összefüggések felvázolásán és belátások ébresztésén keresztül a mindenkori társadalmi és gazdasági rend kritikus szemléletére ösztönöz.

Világos, hogy a tanulás – bármely diszciplínáról legyen is szó – valamilyen mértékben érinti a személyiséget, még akkor is, ha mondjuk csupán az adózással kapcsolatos jogszabályokat ismeri meg a hallgató. Ezekből is levonhatók erkölcsi következtetések, amelyekkel a hallgató érzelmi szinten és/vagy tudatosan egyetérthet vagy nem, s máris valamivel másként viszonyul a világhoz, mint ismeretszerzése előtt. A világhoz való viszonyulás változása szubjektívan, a hallgató beállítódásának változásán keresztül megy végbe, de – mint pl. a jogszabály-

ok megtanulása esetében – a főcél nem a személyiségképzés, hanem az, hogy a hallgató jó közgazdász szerepében ismerje, és alkalmazni tudja az adóügyi jogszabályokat. A gazdaságpszichológia és gazdaságpszichológia esetében annyiban más a helyzet, hogy itt a személyiségképzés kerül az oktatási célok középpontjába. Ez a gazdaságpszichológia és a gazdaságpszichológia sajátosságából adódik.

A tananyag kiválasztásának jelentősége abban keresendő, hogy a gazdaságpszichológia és a gazdaságpszichológia a hagyományos tudományokhoz képest újak, ezért még nem alakult ki a tananyag tartalma. Amit napjainkban a felsőoktatásban gazdaságpszichológiaként kezelnek, az sokszor extrém triviális. Előfordult, hogy oktatók az ötvenes-hatvanas években megjelent könyvekből – amelyről azt hiszik, hogy azoknak a gazdaságpszichológiához vagy a gazdaságpszichológiához valami köziük van – részleteket hoztak egy jegyzetben, és azt adták a hallgatók kezébe. Az is előfordult, hogy valaki gazdaságpszichológia és gazdaságpszichológia ürügyén azt boncolgatta, hogyan tudja a munkaadó alkalmazottait manipulálni. Minősítésre érdemtelen lenne a következő eset is: Egy felsőoktatási intézmény egy szociológust alkalmazott gazdaságpszichológia és gazdaságpszichológia oktatására. Az oktatónak saját bevallása szerint fogalma sem volt arról, hogy a két diszciplína mi fán terem, de arról sem, hogy mit értünk általános szociológián – társadalomelméleten. Egyetemi oktatása, amiben részesült, „más kaliberű” volt. Na jó, tehetséggel és szorgalommal mindent be lehet pótolni. A bepótlás szándékát kifejezésre is jutatta, viszont tankönyvei egy évvel oktatásának megkezdése után olyan újak voltak, mintha éppen akkor hozta volna a könyvesboltból. Az akkori időben oktatási szempontból aktuális gazdaságpszichológiai tankönyvről emígy nyilatkozott: „Olvasom, olvasom, de nem értem.” Mindenképpen szükség van tehát mind az oktatók mind a tananyag szelektálására – a kettő egymással szorosan összefügg. Biztosítani kell, hogy a szóban forgó tantárgyakban valóban a szociológia és a pszichológia a gazdaságtudományokkal való összefonódásáról legyen szó és ne másról. Magyar-Beck erről úgy vélekedik, hogy „a gazdaságpszichológia jelenlegi gyűjtő, felhalmozó korszakában itt mindenkinek lehet helye, aki érvényes ismerettel érkezik. Az ismeretek megszüretésének, s rendszerezésének a periódusa nyilván a gazdaságpszichológiában sem fog

elmaradni.” (MAGYARI BECK 1990. 9–10.) A nagy kérdés persze az, hogy a felsőoktatás honnan vegye azokat a szakembereket, akik nemcsak a gazdaságpszichológia és gazdaságszociológia céljának megfelelő tananyagot tanítják és ezzel egyben a tananyagot „meg is szűrik”, amikor a gazdaságpszichológus- és gazdaságszociológus-képzés a felsőoktatás mostohagyereke: gazdaságszociológusnak számít az, aki egy közgazdaságtudományi egyetemen vagy karon szociológia szakosként végzett, függetlenül attól, hogy ott mit tanult. Akkor is az, ha a társadalom normatív és viselkedési struktúráiról és a társadalmi mechanizmusokról ott aligha hallott valamit is – pedig ez lenne a lényeg –, ebből döbbenhetne rá, hogy mi történik vele és körülötte, ez vezetné el a szakbarbárság felismeréséig. Napjainkban divatos a felsőoktatásban inkább demográfiával és u. n. empirikus szociológiával foglalkozni. A demográfia csupán a szociológiához sorolható területek peremén található, az empirikus szociológia pedig olyan formán, hogy ez lenne a szociológia, elfogadhatatlan. Az empirikus jelző csupán ismeretek megszerzésének módjára vonatkozik, ezért helyesebb empirikus társadalomkutatásról beszélni, mint empirikus szociológiáról. Az empirikusan szerzett adatok alapján megfogalmazhatóból, és/vagy logikailag megalapozott feltételezésekből jönnek létre a szociologiaelméletek, amelyek behatárolt területen fontosak lehetnek, de az így szerzett eredmények általában nem összegezhetőek és nem általánosíthatók, s ráadásul az általános szociológiához – a társadalomelmélethez – mérten személyiségképző hatásuk csekély. Látni kell azt is, hogy szociologiaelmélet elnevezés nem szerencsés, mert könnyen magával a szociológiával, a társadalomelmélettel asszociálható.

Empirikus társadalomkutatás csak konkrét és jól behatárolt társadalmi jelenségre vonatkozhat, ami a kutatás céljának megfelelően jelentős lehet. Egy bizonyos vállalatnál például hasznos lehet felmérni, hogy a később jövő munkatársak hogyan viselkednek, ha a folyosón a főnökkel találkoznak. De ez az eredmény más vállalatoknál folytatott empirikus kutatás eredményeivel aligha összegezhető, mert a körülmények, a helyi adottságok, a munkatársak képzettségi szintje, a vállalatnál honos vezetési stílus, és sok minden más, sőt még az időjárási viszonyok is befolyásolhatják az eredményt. Ha azonban más, számos különböző jellegű vállalatoknál végzett felmérés érdemileg

közös eredményt tár fel, akkor már társadalmi viselkedési mintával állunk szemben, s mint ilyen, a szociológiában – a társadalomelméletben – figyelembe kell venni.

A gazdaságpszichológus-képzéssel még rosszabbul állunk, mert ilyen nincs. Ha a pszichológia oldaláról érkezik egy oktatójelölt, akkor közgazdaságtudományi és szociológiai ismeretekkel kellene tudását kiegészíteni, ha a közgazdaságtudományok oldaláról érkezik, akkor mutatis mutandis a szociológia és a pszichológia berkeibe kellene elmélyülni ahhoz, hogy értékes oktatási tevékenységre alkalmas legyen. Ez viszont időigényes. A pénzszerzésre beállított kortárs csak kivételes esetben vállalkozik erre. Így marad minden a régiben: ahogy egy oktatót „kiképeztek”, a maga részéről úgy képez ki másokat.

Komplex látásmód

A komplex látásmód eszenciája a gazdaságtudományoknak a pszichológiával és a szociológiával való összefonódása, ami nem véletlen. A cél, hogy a gazdálkodás természetesnek gondolt – az evolúcióban az állatvilágból átöröklött – alapelveit, amelyek mint egyoldalú gazdasági racionalizmus és a gazdasági maximalizáció jelentkeznek – pszichológiai és szociológiai ismereteinkkel kiegészítsük és az így létrejött multidiszciplináris szemlélet segítségével az állatvilág impulzusain messze túlmutató konzekvenciákat levonjuk. A pszichológiai és szociológiai törvényszerűségek figyelembe vétele ugyanis módosítja a gazdaságtudományok animális hajtóerőkön nyugvó logikáját. A módosítás lényegének megértése és fokozatos bensőségessé válása szükséges ahhoz, hogy a jövő közgazdász-generációja képes legyen a kizárólag haszonorientált szemléletből kitörni és egy emberközpontú gazdálkodás megvalósítása felé lépni. A szemléletváltáshoz szükséges, hogy a különböző pszichológiai és szociológiai irányzatokból – iskolákból – azok kerüljenek alkalmazásra, amelyek nagy összefüggések megvilágítására alkalmasak, mert csak a nagy összefüggések áttekintése engedi levonni azokat a következtetéseket, amelyek egy emberközpontú gazdálkodáshoz közelebb visznek.

A gazdaságpszichológia szerepe és jelentősége

A gazdaságpszichológiai iskolákról Garai László a következőket írja: „A tudományok történetében nem egyedül álló, hogy ugyanaz a tudomány egyidejűleg különböző egymás érvényét logikailag kölcsönösen rontó elméleteket fejlesszen ki, amelyről egy ideig nem dönthető el, melyikük az egészet átfogó érvényes elmélet, de az sem bizonyosodik be, hogy egymás érvényét kölcsönösen korlátoznák.” (GARAI, 1998. 26–27.)

A pszichológiai iskolák rivalizálása nem is korlátozhatja a rivalizáló szemléletek érvényességét, mert sok esetben a témákra szabdaltszéthulló résztanulmányok annyira különböző területeket érintenek, hogy még kapcsolatot teremteni is nehéz közöttük, nemhogy egymás érvényességét korlátozni tudnák. Ezek a behaviorista pszichológia, a kognitivistá pszichológia, a szociálpszichológia és a pszichoanalízis – a mélylélektan. (Vö.: GARAI, 1998. 25–48.; MENYHAY, 2004. 83.)

Ha a közgazdászképzésben a személyiségképzést kívánjuk erősíteni, akkor kiindulópontnak mindenképpen a pszichoanalízis mutatkozik a legalkalmasabbnak, mert ez az iskola megalkotta a lelki élet modelljét, felvázolta a lelki élet struktúráját és szisztémáját és ezzel megteremtette a lehetőséget nagy összefüggések vizsgálatára. A nagy összefüggések vizsgálata során fény derülhet – és fény is derül – arra, hogy hogyan alakítja a gazdaság a személyiséget és a személyiség hogyan a gazdaságot. Leszögezhetjük, hogy egy közgazdászhallgatónak pontosan az analitikus – az elemző kritikus – gondolkodásra van szüksége ahhoz, hogy a jövő emberközpontú gazdálkodása felé lépni tudjon. Viszont az analitikus gazdaságpszichológia követeli a legkomplexebb látásmódot, mert az analitikus iskola teóriáját a többi iskola tanai szervesen kiegészíteni képesek, és mert ebbe a látásmódba a társadalomelmélet és a filozófia szinte magától befolyanak.

A pszichoanalízissel az a baj – mindamelllett, hogy jelentős empirikus és tapasztalati háttérrel *is* rendelkezik – hogy természeténél fogva olyan területeket *is* érint, amelyeket empirikusan vizsgálni nem lehet, de nem is cáfolható. BLÜMEL Ferenc a *Homo oeconomicus* és a *befejezetlen teremtés* című könyvem recenziójában találóan írja: „A szerző antropológiai és filozófiai igényű és szintű gondolatmeneteiben és a freudi pszichoanalízis elméleti logikájának alkalmazása során a tu-

dományosságának olyan területén dolgozik, ahol csak részlegesen támaszkodhatunk a sokszor csupán triviális eredményeket hozó pozitivisták empiriára, mert – miként magára az emberi személyiségre is jellemző – lappangó potencialitásokról, keletkezésekről, a múltat a jelenen át a jövő felé vezető folyamatokról van szó. E folyamatok rejtve vannak, s ezért empirikusan csak redukált, felszíni megjelenéseikben, Freud egy kifejezését használva, »származékaikban« vizsgálható dimenziókról beszélhetünk.” (Valóság 2004/7. 106.)

A pszichoanalízis „szépséghibája” nem azt jelenti, hogy a többi irányzatoknak hátránya nincs. Mindegyiknek meg van az előnye és a hátránya attól függően, hogy melyik területen alkalmazzák. A pszichoanalízis mellett szól, hogy az egyedre szabott freudi modell a társadalomtudományokban is kiválóan alkalmazható (MENYHAY, 2004. 138.)

A gazdaságpszichológia különleges problémája

Mint már leszögeztem, különleges problémát okoz, hogy nemcsak a pszichoanalízisen nyugvó gazdaságpszichológus-képzés hiányzik a felsőoktatási programból, hanem minden fajta gazdaságpszichológus-képzés. Az oktatás az oktató önbecslésén és felelősségtudatán nyugszik. Ráadásul megfelelő tudással rendelkező szakember sincs kéznél, aki autentikus véleményt tudna mondani arról, amit egy vélelmezett gazdaságpszichológus és/vagy gazdaszociológus tanít. Hallottam már olyan előadást is, amelyben az első szótól az utolsóig hemzsegetek a badarságok, sőt, az előadó még a szakkifejezéseket sem ismerte. Amikor ezt szóvá tettem, az ellenérv az volt, hogy hát eddig az előadásait nem kifogásolta senki. Persze hogy nem. Egy közgazdász, egy jogász vagy egy mérnök (hallgató), aki talán a felsőoktatási intézményben hallott először a gazdaságpszichológiáról és a gazdaszociológiáról, mindent készpénznek vesz, ami a tekintélyt jelentő katedráról jön, s ha valamit nem ért, hajlamos arra, hogy megvakarja fejét, s azt mondja: „Hú, de nehéz! Ez aztán a tudomány!”

A gazdaságszociológia szerepe és jelentősége

A gazdaságszociológia meghatározását is a többféleképpen értelmezett szociológiafogalom teszi problematikusá. A gazdaságpszichológiai oktatáshoz hasonlóan itt is a személyiségképzésnek kellene központi szerephez jutnia.

A múlt század elején divatossá vált szociológia azáltal vált hírhedté, hogy minden „valamire való forradalmár” és terrorista azzal akarta bizonyítani „rátermettségét”, hogy szociológiát tanult. A szorgoskodás a szociológia elaprózódásához és súlyos fogalmi zavarokhoz vezetett. Ugyanis szociológia alatt eredeti jelentése szerint *társadalomelméletet* értünk, amely az analitikus pszichológiához hasonlóan *a struktúra* (a szerkezet) és *a szisztéma* (a folyamat, a rendszer) köré csoportosítja az ide vágó ismereteket. Az ilyen jellegű szociológiát általános szociológiának, társadalom elméletnek – vagy a jelleg kihangsúlyozása céljából társadalomelméleti szociológiának nevezzük. Az általános szociológia tehát a társadalom szerkezetével és működésével, a társadalom működésének szisztémájával és mechanizmusaival foglalkozik. A társadalomelmélet alkalmazása a gazdaságban *a társadalomelméleti gazdaságszociológiához* vezetett. Ezt – a társadalomelméleti gazdaságszociológiát – a gazdaságpszichológiához hasonlóan – elsősorban nagyvonalú összefüggések érdeklik. (Vö.: MENYHAY, 2002.)

Az úgy nevezett ágazati szociológiák – ide sorolandó a gazdaságszociológia is – a szociológia társadalomelméleti jellegét károsították akkor, amikor eltértek a tárgytól, azaz nem a társadalomelméletet alkalmazták egy bizonyos területen, hanem önálló „tudományág” igényével léptek fel. Ezzel kapcsolatban Szretykó György kritikaként úgy nyilatkozott, hogy annyi féle szociológia létezik, amennyi tevékenységet meg tudunk különböztetni. A szociológia szétaprózódását és a lényeges összefüggések elhomályosodását a szociológusok is megelégtették, és elkezdték az ágazati szociológiákat osztályozni. Megkülönböztettek elsődleges, tradicionális – primer – és másodlagos – szekunder – jellegű ágazati szociológiákat.

A gazdaságszociológia feladata, hogy az emberközi kapcsolatok törvényszerűségeinek megismerésén keresztül döbbenjen rá a hallgató arra, hogy hol vannak a gazdálkodási folyamatokban olyan tényezők,

amelyeken neki és nekik – a jövő közgazdászainak – kell és érdemes változtatni.

A gazdaságpszichológia és a gazdaságszociológia összefonódása

A gazdaságpszichológia és a gazdaságszociológia közti folyékony határt a következő mondat érzékelteti: A gazdaságpszichológia az ember *lelkiéletét* választja kiindulópontnak, és arra kérdez rá, hogy a lelki élet törvényszerűségeit figyelembe véve hogyan lehet az embert motiválni arra, hogy a gazdasági folyamatokban tartsa tiszteletben *a társadalmi mechanizmusok* szabályait úgy, hogy azok kérlelhetetlenségét embervoltának megfelelően alakítsa.

A két tantárgy közötti szoros kapcsolat abból is kiderül, hogy az embert – a személyt – öröklött tulajdonságainak figyelembe vétele mellett a környezete – a társadalmi, a szociális dimenzió – lényegesen formálja, ez segíti ahhoz, hogy személyiséggé váljon. A személyiség vizsgálata a pszichológia feladata. Viszont a személyiség nem elszigetelten, hanem társadalmi dimenzióban fejlődik és lesz belőle társadalmi személy, aki társadalmi kapcsolatokat keres, épít és tart fenn, s ahogy ezt teszi – szociális szerepeinek minőségén keresztül – lesz társadalmi személyiség.

Az emberközi kapcsolatok lehetséges variánsai az én és a te, az én és a ti, az én és a mi és a mi és a ti közötti viszonyok. *Ezek a viszonyok a pszichológiából – a lelki élet extern és intern szisztémájából – világosan és egyértelműen levezethetők.* Azonban a levezetés eredménye már messze túlmutat a pszichológia keretein, mert ez – az eredmény – már az emberközi kapcsolatok alapjaihoz vezet és ezért szociológiai, társadalmi jellegű is. Ahhoz, hogy ezt közelebbről szemügyre vehessük, szükséges az alapvető fogalmakat ismerni. Ezek az Es (a hajtóerők), az én és a felettes én.

A lelki élet struktúrája

Az Es magyarul Ez, vagy Az, az ősi hajtóerő, az, ami az ősenergiát – a kozmológiai állandót – arra készítette, hogy formát vegyen fel, és amely az anorganikus anyagon keresztül az evolúció során rádöbrent

önmagára és ki mondta, hogy én vagyok. Kosztolányi Dezső a múlt század harmincas éveiben fordította le magyarra Freud „Das Ich und das Es” című könyvét. Az Es-t ősvalaminek nevezte, amellyel fején találta a szöveget. Sajnálatos, hogy a magyar szakirodalom nem maradt meg Kosztolányi értelemszerűen helyes kifejezésénél, hanem az Es-t helytelenül ösztönnek és ösztönének titulálta.

Számunkra jelen esetben fontos, hogy lássuk: Minden létező dolog közös nevezője a nyugalmi energia, amely a formafelvételhez vezető úton a nyugalmi állapotból való kitörésre van utalva. A kitörés szertelen energiatobzódással jár, ami az idők folyamán elcsitul, a káoszt fokozatosan rend – a relativitás szintjén a formák létét biztosító rend – váltja fel. Egy közgazdásznak is látni kellene, hogy az organikus anyagban ugyanez a folyamat megismétlődik: az alapvető életre törő hajtóerők az örömev alapján kaotikus tobzódással keresik az utat az önérzékelés, az én, az öntudat kialakulása felé, amit azonban csak a hajtóerők tobzódásának visszafogásával, a káosz rendezésével lehet elérni.

Visszatérve az ősenergia tobzódását követő formafelvételéhez, láthatóvá válik egy alapvető rendeződés, ami a további fejlődés kiindulópontjaként ismételten a rend felbomlásán keresztül törekszik újabb, magasabb szintű minőségek felé. Az alapvető rend ugyan marad – azaz a formát a természeti törvény, hogy semmi nem mozoghat a fénysebességnél gyorsabban – védi attól, hogy minden az energia szintjére essen vissza. Ugyanis, ha valami sebessége végtelen lenne, akkor ez azt is jelentené, hogy ez az egy és ugyanazon tényező egy időben mindenütt lenne, erre pedig csak a nyugalmi energia egységformátlansága és végtelensége képes.

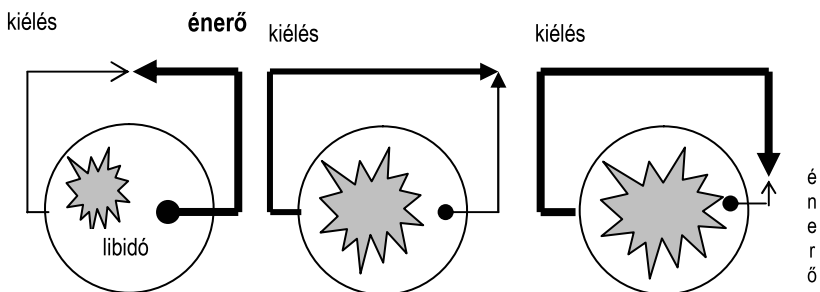
Az alapozó rend relatív, ami azt jelenti, hogy a relatív stabil rendezettségben belül a rendezetlenség is vissza-vissza tér, mert a rendezetlenség az átrendeződés, az innováció és a fejlődés előfeltétele. Nem ok nélkül ír Kolláth Zoltán hasznos káoszról (Vö.: KOLLÁTH, 1993.) Viszont badarság lenne csupán a káosz hasznosságát szem előtt tartani és a káosz veszélyességéről elfeledkezni. Ugyanis ha a káosszal szemben nem lépnek fel időben mederbeterelő, fékező erők, akkor a káosz eluralja a történéseket. A lelki életre alkalmazva mondhatjuk: ha hiányzik a hajtóerők kielégítő mederbe terelése, akkor az emberek az öröm-

elv alapján mindent megtehetnek és meg is tesznek, ami élvezettel, ki-elégüléssel, nyereséggel jár, a nélkül hogy másokra figyelemmel lennének, és máris bent vagyunk a társadalmi és gazdasági káosz közepeben. Példának említem, hogy Tokióban – 2005. májusában a MTV2 egyik reggeli híradása szerint – a nők számára külön villamoskocsikat bocsátottak rendelkezésre, hogy a férfiak mindennapossá vált szexuális zaklatásait – különösen a reggeli csúcsforgalomban – el tudják kerülni. A kérdés indokolt: hogyan juthattak a szinte patológikus önfegyelméről és önmegettartóztatásáról híres – egy célért még önmagukat is feláldozni képes – férfi generáció gyermekei és unokái egy néhány évtized alatt erre az erkölcsi szintre? Nyilván egy szabados idegen kultúra betörése és a társadalmi és gazdasági rendben végbe ment szerkezeti változások szakították fel a vágyak mederbeterelésének tradícióit. E mögött nyilván az ember örömszerzésre irányított természete áll, amelyet a piaci mechanizmusok önérdékűsége, a korlátlanak nevezett kapitalizmus szabadossága gerjesztett és gerjeszt. A kizárólag a piaci mechanizmusokon nyugvó gazdasági sikernek ez lett az ára. A közbiztonság lényeges romlása, kaotikus állapotok elharapódzása lett az ára. A kiúthoz vezető választék nem nagy. Vagy a korlátlan szabadság meghirdetésén kell módosítani, vagy bevezetjük a rendőrállamot. A korlátlan szabadság korlátozása egyben a korlátlan piacgazdaság végét is jelenti, mert a piaci mechanizmusok semmiféle korlátozást nem tűrnek. Ebben a rendszerben a harc, a konkurencia harc, azaz a kíméletlen és kizárólagos egyéni érdek érvényesülése a gazdaság hajtóereje, amelyet még tanulni sem kell, mert hatékonyságát a zsigeri (hüllő) agy programjában a természet „ajándékaként” el kell fogadnunk, de világméretű erkölcsi rangra emelése az emberiség létét fenyegeti. A gazdaságszociológián és a gazdaságpszichológián kívül nincs olyan tantárgy, ami természeténél fogva képes lenne ezekre az összefüggésekre felhívni a figyelmet. Így vész el a valóság megközelítésének lehetősége a felsőoktatásban és válik ez – a felsőoktatás – az uralkodó osztály érdekeinek kritikátlan kiszolgálójává. Nézzük meg ezt is közelebbről.

Az Es nem egyéb, mint a nyugalmi energia formafelvétel felé hajtó célirányosság és ereje az organikusnak nevezett élő anyagban, amelynek célja ezen a szinten – az organikus anyag szintjén – az élet

továbadása és fenntartása úgy, hogy az élő anyag – az anyagcserére már képes anyag – tökéletesedjen. A tökéletesedés az evolúció során az emberhez vezetett. Itt, ezen a szinten – az emberi minőség szintjén – a tökéletesedés duális: Az egyik tényező az értelem fejlődésének lehetősége, amely a társadalmi szerveződés, a tudomány és a technika fejlődése tükröz. A másik tényező az erkölcs – a kultúráltság, a kultúra erkölcsi magjának a fejlődése. Ha ez – az erkölcsi mag – nem tart lépést a többi tényező fejlődésével, akkor az animális Es-szintű hajtóerőkön nyugvó gazdálkodás – kizárólag az örömmel nyugvó gazdálkodás – tényerése és a kollektív érdekek ignorálása elkerülhetetlen. Az út erkölcsi szinten egyenesen a vadonba vezet – vissza a vadonba.

A kultúráltság – a kultúra létezése, – nem egyéb, mint az Es szerte-ható zabolátlan energiahalmazának korlátok által való mederbe terelése, a hajtóerők – az élvezetszerzésre irányuló libidó – kiélésének késlettetése, ami önuralmat követel. A korlátok – amelyek a hajtóerő kiélését késlettetik – összeegyeztethetetlenek a korlátlan piacgazdaság szabadosságával. Nemcsak hogy összeegyeztethetetlenek, hanem a szabadosság egyenesen az énerő, az önuralom kialakulását teszi lehetetlenné, és egy olyan embertípushoz vezet, amely az élvezetek hajszolásában látja élete célját. Minél korlátlanabb a kiélés, annál gyengébb az én.

1. ábra: A libidó kiélésre és önszervezésre fordított részeinek modellje
(Forrás: Menyhay, 2004. 284.)

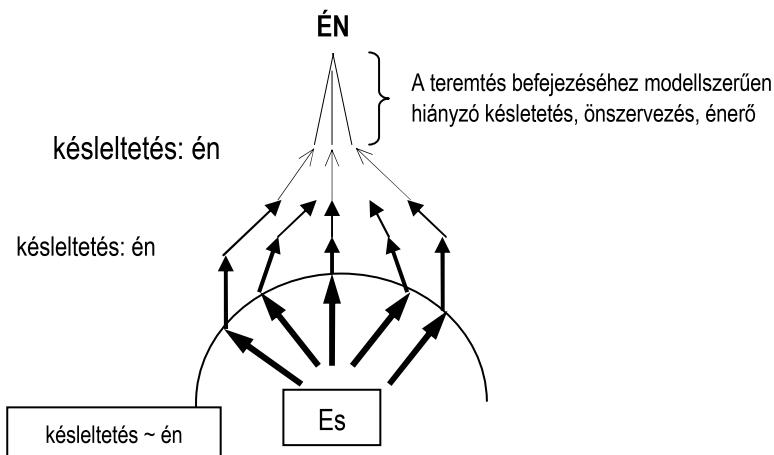
Az analitikus gazdaságpszichológia szemszögéből egy *katasztrófális tévfejlődés* tárul elénk. Ennek súlyosságát az örömelven nyugvó és a profitszerzést szolgáló reklámok kiélésre buzdító tartalma, valamint a piaci mechanizmusok ugyancsak örömszerzésre, az egyéni érdek korlátlan érvényesítésére – kiélésére – irányuló beállítódása körvonalazza. Ugyanezt a képet kapjuk, ha az énerő kifejlődésének kérdését a késleltetés oldaláról közelítjük meg.

A késleltetés nem a hajtóerők fontosságának tagadását és elfojtását veszi célba, mert ez a biológiai programozására való tekintettel értelmetlen lenne, hanem „csupán” a hajtóerők mederbe terelését, kultúrált kiélését, amelyet normák – végeredményben a kultúra sajátosságai – valamilyen tartalommal szabályoznak, ha még szabályoznak. Ha nem, akkor a kultúra veszendőben van.

Az elmondottak alapján értelmetlen lenne a haszonorientált gazdálkodás kiiktatását követelni, mert ennek alapja a biológiai programban szereplő hajtóerőkből fakad: az agresszió a vállalkozás, az egoizmus a profitszerzés, a birtoklás pedig az investíció hajtóereje. „Csupán” a hajtóerők tobzódásának a társadalomban és a gazdaságban való megakadályozása, legalábbis mérséklése, lehet a cél. A kérdés kézenfekvő: honnan vegyék ezeket az életbevágóan fontos ismereteket hallgatók, ha a gazdaságpszichológia és gazdaságszociológia oktatás nem képes idevágó ismeretekkel felvértezni? További kérdés, hogy hogyan fog gazdálkodni az a végzett szakbarbár, akit biológiailag programozott hajtóerejének tobzódása vezérel és ráadásul egy pszichológiai és szociológiai szempontból abszolút tudománytalan ideológia még meg is követeli tőle, hogy a hajtóerők mindenkori kívánalmai szerint gazdálkodjon. Pedig önuralom, a hajtóerők tobzódásának mérséklő visszafogása nélkül emberközpontú gazdálkodás nem lehetséges. Ehhez – a hajtóerők visszafogásához, mederbe tereléséhez – személyiségképzés szükséges, amit csakis a hajtóerő-kiélés késleltetésének begyakorlásával – kondicionálásával, megtanulásával – lehet elérni.

A késleltetés kialakulása a hominidák megjelenésének időszakára tehető, amikor is az embernek indult biológiai szervezet fokozatosan képessé vált egy inger és az arra való reagálás közé szünetet beiktatni. Ez egyben a gondolkodás és az aktív viselkedés előfeltétele. Reaktív a viselkedés akkor, ha a biológiai organizáció képtelen a jelzett

szünet közbeiktatásra, azaz a késleltetésre, ami egyben a frusztrációs tolerancia – a csalódások elviselésének – mércéje. A késleltetés lehetőségének maximális megvalósítása – az énerő lehetséges maximális fejlesztése – az ember feladata lenne, ami egyben a teremtés befejezését jelentené. A szakbarbárok reklámaikkal és érték meghatározásaikkal pontosan az ellenkező irányba terelik a társadalmat: az énerő fokozatos leépítése irányába terelik. Azt szuggerálják, hogy ne korlátozd magad! Ha valamit megkívánsz, gondolkodás nélkül vedd meg. Ha nincs pénzed, az nem baj, majd később kifizeted. Arról nem esik szó, hogy fizetése képtelenség következménye a bírósági foglalás, árverezés és személyes (magán) csődeljárás beindítása. A késleltetés és az énerő közti összefüggést a következő ábra érzékelteti: mennél fejlettebb a késleltetés – a frusztrációs tolerancia – annál erősebb az én.

2. ábra: A késleltetés és az énerő
(Forrás: Menyhay, 2004. 291.)

A késleltetés tehát a zabolátlan hajtóerők koncentrálásának, fókuszolásának előfeltétele, amelynek eredménye az én. Freud ezzel kapcsolatban az Es energiájának mozgékonyságáról, átalakíthatóságáról ír, amely megszállás formájában is jelentkezik. A megszállás azt je-

lenti, hogy az Es életet szolgáló oldala, a libidó, az emberré válás során úgy éri el öntudatát, hogy képes a libidinális energia tárgyait megszállni, azokhoz kötődni, miközben a különbség a kötődő – az én – és a között, amihez az én kötődik – differenciálódik. Az én csak a neménhez viszonyítva az, ami. Az énhez vezető folyamatnak ezt változatát nevezzük a lelki élet internszisztémájának, mert ebben az esetben az én kialakulásához a belső hajtóerők törekvéseiből indulunk ki és nem abból, hogy a tobzódó hajtóerő-törekvéseknek egy külső, extern tényező – a társadalom kultúráján keresztül – határt szab. Az utóbbit a lelki élet extern szisztémájának nevezzük.

A libidinális energia tárgya minden lehet, amihez az ember az anyaméh biztonságának elvesztése után az anyaméh biztonságának illúzióját képes hétköznapijaiba varázsolni, amiben virtuálisan megkapaszkodhat. Ez az élet kezdetén az anyával kapcsolatos szimbiózis, aztán lehet egy kedvenc játék, egy kerékpár, egy autó, gyűjtési szenvedély vagy más szenvedélyek, egy bizonyos színhez való ragaszkodás, vagy a szakbarbár számára a szex, a pénz és a hatalom. A magyar nyelv kifejezőképessége tükrözi ezeket a jelenségeket, amikor arról van szó, hogy valaki valaminek – a szexnek, a pénznek és/vagy a hatalomnak – a megszállottja, vagy amikor azt mondják, hogy valaki valaminek vagy valakinek a bolondja, vagy azt hogy valaki valami után bolondul. A libidinális energia legfőbb tárgya a másnemű – és nem az azonos nemű – lény. A szakbarbárnak az utóbbi különbség mindegy, neki ebből a szempontból csak az a fontos, hogy valakinek a természet normájától eltérő tragikus sorsából is hasznot tudjon kovácsolni. Meg az a fontos, amit megbízói kívánnak tőle, az, hogy minden tradicionális korlátot le kell rombolni, mert csak ez vezet ahhoz a korlátlan szabadsághoz, amit a korlátlan kapitalizmus igényel.

Az én „a tudat itt és most; itt, éber állapotban, és ennek a pillanatnak a már nem osztható időegységében újra és újra megújulva, az alvást kivéve, a halál pillanatáig” (MENYHAY, 1996. 81.)

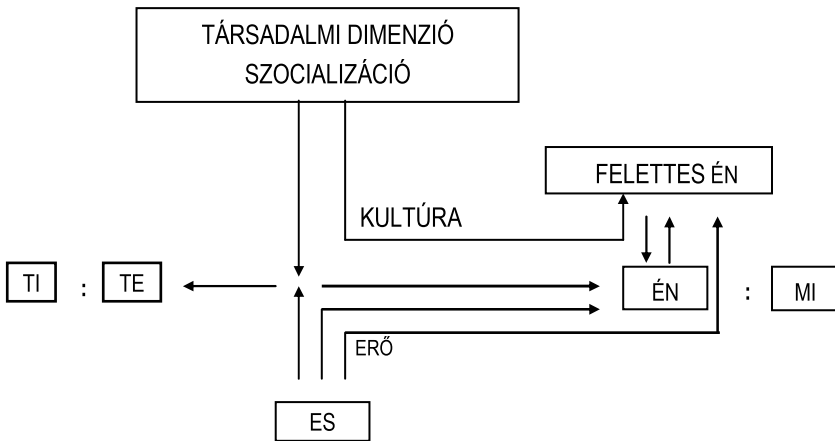
A felettes ént – annakidején, amikor még fokozottabban számolni lehetett vele – lelkiismeretnek nevezték. A felettes én az én ideálja, aminek az én magát látni szeretné.

A felettes én a lelkiélet struktúráját tekintve adott, azaz a felettes én a lelki élet szerkezetét tekintve nem iktatható ki. Tartalma duális: egy

része genetikusan, főleg a pozitívönkép-szükséglet és a társadalmi lelkiismeret rögzülésén keresztül olyan normákat tartalmaz, amelyek nem kultúrspecifikus kondicionálások eredménye. A hajtóerők tobzódását az evolúció során a morálkomplexum – az ember erkölcsi érzékéből fakadó normarendszer – mérsékelte. A morálkomplexum nem a kultúra terméke, nem szociokulturális értéktételezések eredménye. Ahhoz, hogy emberek a szeretetet, a barátságot, a hűséget, az igazmondást legalább elvben értékesnek tartásák, vagy a gyilkosságot, a hazugságot, az árulást, az istenkáromlást elítéljék, nem szükséges konszenzus. Ez „magától jön”. Ha nem, akkor csak a társadalmi konszenzus ellenhatása révén nem. A kultúrspecifikusan kondicionált normák képesek a morálkomplexum hatását ellensúlyozni, sőt képesek a felettes én keretét a morálkomplexummal homlokegyenest ellentétes normákkal is feltölteni. Ennek oka az, hogy a morálkomplexum normáinak követése fáradságos önmegtartóztatással jár, a hajtóerők korlátlan kiélése pedig mindaddig örömteljes, amíg az ember „üresre” ki nem éli magát. A hajtóerők elfojtása ingertorlódáshoz – félelemneurózishoz –, a hajtóerők korlátlan kiélése pedig érzelemelzegényedéshez vezet, ami a neurózisnak azt a változatát hívja elő, amit neuraszténiának nevezünk.

A lelki élet extern szisztémája és a realitáselv. A pszichológia és a szociológia összefonódása.

Az eddig elmondottak során már érintettük a lelki élet extern és intern szisztémájának lényegét. A következőkben a lelkiélet extern szisztémáját nézzük meg közelebbről. Az extern szisztéma lényegét az alábbi ábra és a hozzáfűzött magyarázat mutatja be.

3. ábra: A lelki élet extern szisztémája és a realitásél
(Forrás: MENYHAY, 1998. 44.)

Az örömev alapján működő Es kiélésre törekszik. A társadalom a korlátlan kiélést rendezett körülmények – az egymásra hagyatkozhatóság, a társadalmi bizonyosság, a közbiztonság – érdekében nem tolerálhatja, ezért normarendszerével – kultúrájának erkölcsi magjával – gátolja ezt. Úgy is mondhatjuk, hogy a szülők és a felnőtt generáció közbenjárásával a társadalom fellép a kívánságok korlátlansága ellen – optimális esetben a kiélést késleltetni, beteges társadalmi körülmények között elfojtani igyekezik. A kiélés akadályozása a gyermek figyelmét rátereli azokra, akik gátolják őt. Akik gátolják, azok a te és a ti fogalmát merítik ki. Csak a „Te”-hez és a „Ti”-hez viszonyítva döbbenhet a gyermek önmagára és csak a te és a ti fogalmához viszonyítva lehet önmaga. Az én nem létezhet te és ti nélkül. Az én rá van utalva a te és a ti jelenlétére, mert csak a közösséggé formálódott te és ti adhatja meg azt a szociális érzelmi védettséget, amit a mi fogalma fejez ki. Így jutunk el a pszichológián keresztül – a lelki élet extern szisztémáján keresztül – a realitás elvéhez, ahhoz, hogy nemcsak az én létezik, hanem a te is, a ti is és a mi is. A realitás elvéből adódó viszonyok itt már egyértelműen túllépi a pszichológia kereteit, mert a tagadhatatlan szociológiai – társadalmi – kapcsolatok elodázhatatlanságát mutatják. Ezt a pszichológiai szinten – az egyedben – végbe menő folyama-

tot szocializációnak nevezzük, s már is – ismét – a szociológia berkeiben kötünk ki.

A szocializációban a korlátokat a saját kultúra bensőségessé válása képviseli. A felettes én a saját kultúra normáival töltődik fel – a biológiai szervezet ezeket kondicionálja. A felettes én korlátainak realizálásához szükséges erő az Es-ből jön, csakis ebből, az eredeti hajtóerőktögből jöhet.

Az eddig elmondottak alapján mondhatjuk, hogy szociológiai és pszichológia szempontból egy egészséges, humánus és fenntartható társadalom és gazdálkodás csak akkor realizálható, ha az emberközi kapcsolatok lehetséges variánsai, az én és a te, az én és a ti, az én és a mi és a mi és a ti közötti viszonyok egyensúlyban vannak, mert a társadalmi cél-összeférhetőség csak ebben az esetben valósítható meg. Nos, az a hallgató, aki ily módon – a pszichológia és a szociológia oldalról megközelítve – jut el a lehetséges és szükséges társadalmi egyensúly és cél-összeférhetőség előfeltételeihez, az már nemcsak gazdasági – anyagi és racionális – okokat találhat egy bizonyos társadalmi és gazdasági rend kritikus szemléletéhez, hanem pszichológiai és szociológiai aspektusokat is, és megfogalmazhatja mondjuk a következőket is: A kommunista jellegű szocialista rendszer pszichológiai és szociológiai szempontból azért vált lehetetlenné, mert az ember természetében rejlő pszichológia és szociológiai törvényszerűségeket ignorálta. Ez a rendszer csak a mi fogalmát ismerte el létjogosultnak, amelyben az én csak azon keresztül van, hogy egy közösség tagja. Ez azt is jelenti, hogy ez a társadalmi és gazdasági rend még az én és a mi közötti kapcsolatokból adódó individualizmus és kollektivizmus közötti egészséges egyensúlyt sem volt hajlandó akceptálni. Az integrációt – a mi-központúságot – kötelező „házi feladattá” tették. Erre utalnak a kollektívák, amelyekre a társadalom és a gazdaság működőképességét bízta: szülői munkaközösség, ügyvédi munkaközösség, kiskipari termelészövetkezet, mezőgazdasági termelészövetkezet, állami gazdaság, állami vállalat stb. Az én és a te, az én és a ti kapcsolatok elvesztek az ideológiai demagógia tengerében. A mi és ti közötti viszonyokat is behatárolták: a ti csak annyiban volt értékes, amennyiben a ti egy kommunizmust építő testvéri országot jelentett, amelynek „baráti segítséget” kellett nyújtani. A realitáselv szempontjából mondhat-

jük, hogy a pszichológiából és a szociológiából levezethető emberközi kapcsolatok reálisak, mert az ezekben tükröződő kapcsolatok léteznek. Az más kérdés, hogy az ember egoizmusával – különösen akkor, ha az egoizmust hivatalos ideológiával támasztják alá – a reális kapcsolatokat olyannyira el is torzíthatja, hogy a reális emberközi kapcsolatok mindegyike kiesik a képből. Helyettük egy új kapcsolat jön létre, az ennek az énhez való kizárólagos viszonya – az, amit a vadonból való kiemelkedés után magunk mögött hagyni véltünk. Ez az én-összpontosság a reális emberközi viszonyok fölé kerekedik és eluralja a társadalmi és gazdasági folyamatokat, amelynek krédója, hogy tedd mindig azt, ami neked előnyös, élvezetet és hasznot hoz. Ezt Soros György úgy fejezte ki, hogy „a pénz utáni hajsza felülemelkedik minden társadalmi megfontoláson. Mindaddig, amíg a kapitalizmus az elsőszámú társadalmi rendszer, a gazdasági és politikai szabályozások életképtelenek. (SOROS, 1999. 129.) Beállítódási szinten így térünk vissza a vadon viszonyaihoz, amelyekben a realitáselv helyett az örömelv – a természet gazdálkodására jellemző motiváció – szabályozza a gazdálkodást. A kérdés ismét az, hogy milyen tantárgyak és milyen tudástartalmú tananyag keretében kapnak lehetőséget az erre elhivatottak arra, hogy a szakbarbárságot kiszorítsák a társadalmi valóságból.

Annak a hallgatónak, aki a fent bemutatott pszichológiai és szociológiai megközelítésig eljut, annak más ötlete is támadhat. Gondolhatja és kifejezésre juttathatja például azt is, hogy a globalizált kapitalista rendszer is véges, mert ez is ignorálja a legalapvetőbb társadalmi viszonyok variánsait. Észre veheti, hogy a jelenlegi társadalmi és gazdasági rend fejre állította valamennyi lehetséges társadalmi kapcsolatot, úgy, hogy a társadalmi cél-összeférhetőséget a vadon szabályaihoz igazította. A vadon szabálya a szelekció, amely az öröm- és előny-szerzésen nyugszik, hajtóereje az egoizmus. Egy hallgatónak olyan ötlete is támadhat, hogy az egoizmus korlátlan érvényesülésének érdekében a szakbarbárság jegyében a tradicionális kultúrákat tönkre kell tenni – a globalizált szabadosság elvével fel kell hígítani –, ki kell iktatni minden olyan tényezőt, ami az ént pénz- és vagyonszerzésében valahogyan akadályozni képes. És ezt, újabban a rámenősebb szerzők ki is mondják, mint pl. Fukuyama: „A vallásról, hazafiságról és a népek etikai értékítéleteinek és szokásainak összességéről (vagyis tágabb

értelemben vett kultúrájáról) mindig is az volt a vélemény, hogy hátráltatja a sikeres demokratikus politikai intézmények és a szabad piacgazdaságok létrehozását.” (FUKUYAMA, 1994. 16.)

Egy jól képzett közgazdász hallgató tudja, hogy bár a szelekció az evolúció során óriási jelentőségű, viszont a társadalomban csak fenntartásokkal alkalmazható. Erről írja Keynes, hogy „Annak a gazdasági rendnek, amelyben élünk, fő hibája, hogy nem tud teljes foglalkoztatást biztosítani; továbbá, hogy önkényes és igazságtalan benne a jövedelem elosztása.” (KEYNES, 1965. 396.) Továbbá: „A magam részéről azt hiszem, hogy társadalmilag és lélektanilag indokolt a jövedelmek és a vagyon jelentős egyenlőtlensége, *de nem olyan mérvű aránytalansága, amilyen ma tapasztalható.*” (KEYNES, 1965. 397.) Az idézetek alapján nem csoda, hogy a szakbarbár világpolgárok Keynest a mai napig az eretnekek gurujának tekintik.

Ahhoz, hogy a kreativitást ellehetetlenítő egyenlősít el tudjuk kerülni, szükség van szelekcióra. Viszont egy jól képzett hallgató azt is tudja, hogy a kultúra szabadossággal való felhívítása – a szelekció fenntartások nélküli alkalmazása a társadalomban – egy tragikus tévelygésnek felel meg, mert az álatoknak nincs kultúrájuk, az embernek pedig van. Tudja azt is, hogy a kultúra feladata éppen a hajtóerők korlátozása, szabályozása, mederbeterelése, amihez a gyengébbek védelme is hozzátartozik.

Ha nem felnőttképzésről – hallgatókról – lenne szó, akik esetleg zokon vehetik, ha valaki még nevelni is kívánczik őket – akkor lezserebben úgy is mondhatnám, hogy a felsőoktatásban a gazdaságpszichológia és gázságszociológia nevelési feladata elsődleges. Ennek – a személyiségképzésnek – az eszenciája a tudás, olyan ismeretek továbbadása, amelyek képesek a jövő közgazdász generációban azt a belátást ébreszteni, hogy az ember nemcsak racionálisan gondolkodó lény, hanem benne és körülötte csak úgy hemzsegnek az irracionális jelenségek, amelyek figyelmen kívül hagyása a társadalmi bajok forrásának bizonyulnak. Nézzük meg ezt is közelebbről.

Az irracionális jelentősége

Lenz professzor C. G. Jungra hivatkozva írja, hogy az ember két dimenzióban él: a horizontális dimenzió az anyagiság és a racionalitás

dimenziója, a vertikális a transzcendencia – az irracionális, a szavakba nem önthető, magyarázatra nem szoruló – dimenzió. Lenz kifejti, hogy az irracionális jelentősége minden ember életében nagy jelentőségű és már az állatvilágban megjelenik. „Egynéhány fenntartásokkal talán mondhatjuk, hogy a horizontális és vertikális dimenzió már az állat szintjén elválik egymástól. Gondolok itt az állatok társas viselkedésére és tanulási képességeire a horizontális dimenzióban és az állatok ösztönszerű megérzésére és viselkedésére a vertikális dimenzióban.” A szakbarbárság-szó használata nélkül kifejti: „nyilvánvaló, hogy az irracionális minden ember életében nagy jelentőségű, éppen úgy, mint a művészetben, tudományban és vallásban... Ezt a világot, az irracionális világát nem lehet fogalmakkal hanem csak szimbólumokkal kifejezni. Itt nem érvényes a logika törvénye és nem a kauzalitások sorozata, hanem csak a képzelet, ami az igen és nem egybeolvadását teszi lehetővé... Nietzsche a fogalomvilág megszűnéséről, Kubin a céltalanság állapotáról, és Mozart, az egyidejűségről, az idő felfüggesztéséről beszél.” Az irracionális nem kell és nem is lehet megmagyarázni. Ilyenek például az olyan állapotok, amelyekre a következő mondatok jellegetesek: „szerelmes vagyok” – mondja az ember, de ezt kifejezi úgy is, hogy „bele bolondultam”. „Tárgyilagos, logikus megfontolások relatív csekély szerepet játszanak szerelmesek kapcsolatában..., szavakkal ki nem fejezhető kötődés uralja kapcsolatukat, amely az irracionális dimenzióhoz tartozik... A szerelmes állapot többnyire testi-lelki egybefonódás eksztázisához vezet. A párok feloldódnak egymásban, az idő megáll, a horizontális dimenzió jelentősége elvész... Vallásos örömtelenség szexuális karaktert is fölvehet és a szeretett személy idealizálása megközelíti a megváltó szinonim jelentését... Inspiráció és intuíció olyan jelenségek, amelyek az individuum oldaláról nem kormányozhatók...” A szeretet és az intuíció is irracionális: „A mély szeretet néma... Intuíció nem egyéb, mint hozzáférhetőség olyan felismerésekhez, amelyek logikus gondolkodással nem hozzáférhetőek... Az inspirációt, azaz sugalmazást, ihletet, nem lehet levezetni, tehát irracionálisak” A Nobel-díjas „Konrad Lorenz úgy érzékeli, hogy minden lényeges teljesítmény jelentős mértékben a nemtudatosból tör fel. Azt mondja, hogy ő sokszor megérzi, ha egy új gondolat feltörőben van, de még nem tudja megfogalmazni... Abder-

halden Emil 1924-ben elkezdett egy négykötetes fiziológiával foglalkozó könyvet írni – intuíció alapján. Két évig dolgozott rajta és az volt az érzése, hogy a nemtudatosból jövő meglátásokat rögzít.” Jung leírása alapján „A felismerés Mayer Róbertot az energia fennmaradásának törvényével kapcsolatban egy hajó a fedélzetén lepte meg, az ötlet kitöltötte az egész személyiségét és úgy érezte, hogy gondolkodnia és cselekednie kell...” Vincent van Gogh ezt írta testvérének: „»Vannak pillanataim, amikor a lelkesedés az őrültségig vagy a profétizmusig kerekednek fel bennem, amikor is úgy érzem magam, mint egy három lábú görög orákulum (jóshely, mindentudó bölcs).«, Brams úgy érezte, hogy a harmónia és a zenei összhang „direkt az Istentől jön. Egy létállapotban kell lennie ahhoz, hogy ilyen szinten – amit féltransznak nevez – alkotni tudjon. Ez a szellemi állapot az omnipotencia élményének a része, és nagyon kell vigyáznia, hogy el ne veszítse az eszméletét... Nem kétséges, hogy éppen a muzsika mint nem verbális kommunikációs eszköz, az emberhez pszichikusan szól, ezért a logikus fogalmak számára nem elérhető... Nem véletlen, hogy Kasmírban az őrültséget és az isteni inspirációt egy és ugyanazon szóval fejezik ki.” (LENZ 1976. 11. 13. 21. 24. 25. 27. 29.)

Az irracionális csúcsa a szándékolt eredményesség megfordításának pszichológiai törvénye, amely a modernnek tartott közgazdaságtudományok szakbarbárai számára ismeretlen fogalomnak tűnik

A szándékolt eredményesség megfordításának pszichikus törvénye

A szándékolt eredményesség megfordításának törvénye gyökereiben mutatja az ember irracionális oldalát, s egyben azt is, hogy a szakbarbárság egyoldalú gazdasági racionalizmusára és gazdasági maximalizációjára épülő gazdálkodás létjogosultsága egy emberközpontú társadalomban tarthatatlan. Erről többek között a Valóság 2002/2 számában számoltam be részletesen. Erre hivatkozva – most, tanulmányom behatárolt terjedelmére való tekintettel a téma fontosságának ellenére – csak szövegrészek összegezésével térek ki.

A szándékolt eredményesség megfordítása szerint mindazok a folyamatok és állapotok, amelyeket a természet automatikus vagy vegetatív mechanizmusoknak rendelt alá, feltétlen engedelmisséget köve-

telnek. Ha az ember befolyásolni igyekszik akaratával ezeket az automatikus állapotokat és folyamatokat, pontosan az ellenkezőjét éri el annak, mint ami szándékában áll. Aki szívdobogását akarattal szabályozni kívánja, az súlyos szívritmuszavarral fizet; aki szexualitását nem ingerrel, hanem tudatosan akarja felébreszteni, annak impotencia lesz a sorsa; aki szeretetet követel, az gyűlöletet arat; aki tudatosan akar egy hangszeren játszani, az eredménytelenségre van utalva. Azt mondhatjuk, hogy az e jelenségekkel szembeni érzéketlenség nemcsak az ember irracionális oldalának a csúcsa, hanem annak az intellektuális slamposágnak és tájékozatlanságnak is, amely az ember boldogtalanságának és szenvedéseinek okai között számításba jöhet: az ember a boldogságot és az örömet hajszolja, s eközben nem veszi észre, hogy az a boldogság és öröm, amelyet megtalálni vélt, kifolyik az ujjai között.

Mindaddig, amíg csak anyagról van szó, a racionalitás elve érvényes, ha azonban az anyag minőségi fokozatai elérik az érzelem és az akarat kifejlődésének szintjét, s az evolúció eljut odáig, hogy az érzelem és az akarat megjelenik a biológiai organizációban, akkor gyökeresen megváltozik a helyzet. Ezen a szinten és ettől kezdve lehetővé válik, hogy az ember szembehelyezze akaratát az automatikus folyamatokkal, saját érzelmeivel, gondolataival, a vegetatív és spontán folyamatokkal. Erre a természet, úgymond, „pofonokkal” válaszol. A természet elveszi az általa meghatározott törvényekkel való szembehelyezkedés eredményét. Míg az anyag szintjén a racionalitás elve érvényes, azaz $++ = 2 +$ és $+ - = 0$, addig az evolúció jelzett szintjén ennek fordítottja, az irracionalitás érvényes: $++ = 0$ és $+ - = 2 +$.

A racionalitás elve kézenfekvő, nem szorul magyarázatra, hiszen idevágó anyagi jellegű tapasztalataink érzékszerveinkkel jól követhetők, előttünk, körülöttünk és velünk kapcsolatosak, ezért a gazdasági racionalizmus a természetesség igényével ellenállás nélkül érvényesülhet. Ha viszont valami „nem sikerül”, „félremegy”, „a visszájára fordul”_vagy „visszaüt”, annak okának észlelésére érzékszerveink érzékenysége nem terjed ki. Ilyen esetekben racionális, jól érthető és feldolgozható magyarázatok sora áll rendelkezésünkre, amelyet racionalizálásnak nevezünk: könnyen okoljuk önmagunkat vagy másokat, de az, hogy a természettel való szembehelyezkedés is közrejátszhat a sikertelenségben, rendszerint nem éri el tudatunkat.

A racionális tapasztalok gyűjtése vélhetően a barlanglakó ember korában kezdődött. Már a barlangban tapasztalhatták, hogy egy meg-lazult sziklatömb alátámasztása eredménnyel jár, megszünteti a veszélyt. Képletesen: a veszélyhelyzet adott (+), s az alátámasztás, az ellenhatás (-) a veszély megszűnését, semlegesítését (0) hozza magával. A racionális alapelv bizonyítása tökéletes: $+ - = 0$. Eközben elsikkadt a különbség a csupán anyagi és az anyagra épülő minőségek között, s ez végzetes következményekkel járt és jár az ember egészsége, a társadalom és a gazdaság fejlődése szempontjából. Ha ugyanis az ember az anyagra alkalmazott racionális viselkedési mintákat a lelki életre, az érzelmekre, a vegetatív funkciókra, a spontaneitást vagy rutint követelő alkotási folyamatra alkalmazza, azaz szembeszáll a természet meghatározásaival, akkor a természet azonnal visszavág, s megghiúsítja a szándékot: $+ - = 0$. Ennek a legsúlyosabb következménye feltételezhetően a következő tényekben tükröződik.

Az Istennek és sok minden másnak nevezett életre törő őenergia különleges minősége (az abszolútum, az irracionális) és a szándékolt eredményesség megfordításának törvénye között félreismerhetetlen összefüggések vannak. Ismeretes, hogy az emberek gyakran abban a betegségben halnak meg, amelytől eredetileg ok nélkül féltek. A mélylélektan ezt azzal magyarázza, hogy az ember vonzza a betegséget. A vonzás lényege a szándékolt eredményesség megfordításának természetében keresendő. A lelki élet irracionális mechanizmusa a következőképpen hat. A félelem egy bizonyos betegségtől tény (+), az ember fellép a tény ellen, nem akarja (-), de ami ellen fordul, az erősödik (2 +). A „Legyen meg a Te akaratod!” viszont elveszi a szituáció életét: tudatosodik, hogy az ember meghalhat egy bizonyos betegségben (+). Az ember elfogadja az elkerülhetlent, alkalmazkodik a megváltoztathatatlanhoz (+), s a szervezet felhagy azzal, hogy állandó önfigyellel (hiperintenciával, hiperreflexiával) egy nem szándékolt irányba terelje önmagát: $+ + = 0$.

Frankl beszámol arról, hogy a spontaneitást követelő művészi teljesítmény hogyan válik ily módon lehetetlenné. Egy hegedűművész megkísérelte, hogy tudatosan még jobban játsszon, zsebkendőjének vállára helyezésétől a vonó húzásáig mindent tudatosan, racionálisan akart követni, s leblokkolt. A tehetség és a hegedüléshez szükséges

mozzanatok kondicionálása adva van (+), ezt a hegedűművész megtoldotta akaratóval (+), s az eredeti tehetség és kondicionált képesség – a hegedülni tudás – elvesztésével fizetett érte (0). „A pszichoterápiának az volt a feladata – írja Frankl –, hogy visszaállítsa a hegedűművésznek a tudatalattiba vetett bizalmát, s ekképp állandóan szem előtt tartsa: a nemtudatos rutinja és képessége muzikálisabb, mint a tudatosság” (FRANKL, 1979. 69.). A terápia eredményesnek bizonyult.

A kereszténységben elvileg nagy szerepet játszik a szándékolt eredményesség megfordításának törvénye. Erre utalnak a *Máté evangéliumából* vett következő idézetek: „Hallottátok, hogy megmondattott: szemet szemért és fogat fogért. Én pedig azt mondom néktek: ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arcul üt téged jobb felől [+], fordítsd felé a másik orcádat is [+ + = 0]. És aki törvénykezni akar veled, és elvenni a te alsó ruhádat [+], engedd oda néki a felsőt is [+ + = 0]. S aki téged egy mérföldútra kényszerít [+], menj vele kettőre [+ + = 0]” (Mt 5, 38–41). Ezek a tanácsok nem légből kapottak, hanem a szándékolt eredményesség megfordításának törvényén nyugszanak. Mégis óvatosnak kell lennünk e bölcsességekkel, mert „normálisan” neurotizált emberrel szemben hatnak ugyan, de pszichopatóval szemben már nem.

A tiltott dolog vonzerejéről és az ebből eredő szándék megghiúsulásáról szól a következő idézet: „Meglássátok, senki meg ne tudja! Azok pedig kimenvén, elterjeszték az ő hírét abban az egész tartományban” (Mt 9, 30–31). „Aki azért megalázza magát, mint ez a kis gyermek, az a nagyobb a mennyeknek országában.” (Mt 18, 4). „És aki közöttetek első akar lenni, legyen a ti szolgátok” (Mt 20, 27). „Aki magát felmagasztalja, megaláztatik, és aki magát megalázza, felmagasztaltatik” (Mt 23, 12). Tudományos szövegben ez a törvényszerűség egy nemzetközileg elismert szociológus szájából így hangzik: „Ha egy vezető lekicsinyli saját személyét, azzal megszünteti a vezetettek félelmét és tartózkodását. Ily módon arra motiválja őket, hogy rokonszenvesnek találják és elfogadják őt” (BLAU, 1967. 208.)

A kultúra racionális és irracionális jellege

A kultúra három tényezőt foglal magában: A *technikai normatívák* egy kultúra fejlettségi szintjére utalnak, például az, hogy a szerszámo-

kat kőpattintással vagy esztergályozással állítják elő. Hasonló értékű felvilágosítást adnak a *kultúrajavak* – egy bizonyos kultúra technikai normatíváival létrehozott javak. Ha azt mondom, hogy barlangfestmények, könyvnyomtatás, Internet, máris képben vagyok. Képben vagyok akkor is, ha azt mondom: kőbalta, bronzszerszám, esztergapad, automata

A harmadik tényező *a kultúra erkölcsi magja*, a jóról és rosszról való felfogás (alapbeállítódás), amely magában foglalja a szorosabb értelemben vett erkölcsöt, a szokásokat és az illemet.

A társadalom és a kultúra alapja a bázisdualizmus – a szociokulturális alappár – amelynek egyik oldalán a viselkedési minta, a másikon a norma áll. A viselkedési minta a viselkedési struktúrák alapja és arra kérdez rá, hogy ki viselkedik. Végső soron a társadalom. A normatív struktúrák arra kérdeznak rá, hogy hogyan és miért úgy viselkednek a viselkedés alanyai (egyedek, informális és formális organizációk, társadalom), mint ahogy viselkednek. A viselkedési minta reaktív – *azaz irracionális* – mert egy bizonyos inger egy bizonyos viselkedést *automatikusan, gondolkodás nélkül* vált ki. Ha a viselkedés lényegét megfogalmazzuk, normát kapunk. Mondhatjuk, hogy ha a viselkedési minta irracionális, akkor a kultúra alapjából – a normából – sem lehet az irracionális tendenciákat kiszűrni, vagy legalábbis mérsékelni, ha a társadalomalakítást a szakbarbárok magukhoz ragadják. Az ehhez szükséges hatalmi struktúra „puha-pénzügyi” diktatúra bevetésével megváltoztatható úgy, hogy a szakbarbárságot szító pénzhajhászásból erény lesz. Ezt az RTL-Klub milliomos játék műsorvezetője 2005. június 13-ai esti adásában úgy fejezte ki egy nyerővel szemben, hogy hát itt már nem egy normális haladóval áll szemben a közönség, hanem egy olyannal, akinek a milliomosnak kijáró tisztelet jár.

A kultúra tehát irracionális és kreatív-kritikus személyiségek hiányában óriási veszélyeket rejt magában, de a társadalmi bizonyosság és a szociálemocionális érzelmi védettség szempontjából jelentősége mégis felbecsülhetetlen. A „kulturális kétlelkűséggel” párhuzamos kreatív-kritikus személyiséghiány keserítette meg az emberiség életét és vezetett a történelem bestiális kegyetlenségeihez. Ennek a tanulmánynak – amit az olvasó kezében tart – célja a gazdaságra kiható „kulturális-kétlelkűség” napjainkban érvényes tragikus következmé-

nyeinek bemutatása. A tragikus következmények oka napjainkban abban keresendő, hogy a „kulturális kétlelkűségből” származható tragédiák elkerüléséhez szükséges kreatív-kritikus személyiségeket a szakbarbárok a pénzügyi terrorizmus kíméletlen bevetésével kiszorítják a társadalmi valóság meghatározásából.

Az elmondottakból következik, hogy az irracionális kultúrára épülő gazdálkodás- és vállalkozás-etika sem lehet csak racionális, mert hát a gazdálkodást is kultúráspecifikus normák – tehát az erkölcs, a szokások és az illem – hatják át. A hallgató arról, hogy a gazdaság mindig is erkölcsi alapokról indult és indul, más tantárgyak keretében aligha kap elegendő információt, ha egyáltalán. A gazdaságtudományok a racionalitás bővületében számokkal, statisztikával, nyereségre való törekvéssel és olyan fogalmakkal operál, mint gazdaságosság, termelékenység, tervezés, szervezés, könyvvitel, kalkuláció, marketing, menedzsment, stb. Irracionális jelenségek, mint szimpátia, empátia, szociális intelligencia, szándékolt eredményesség megfordításának pszichológiai alaptörvénye, jégszekrényeffektus, kondicionálás és konszenzus buktatói a gazdaságtudományos diszciplínák keretében aligha jöhetnek szóba, így a jövő gazdasági elitjének tudatát egy féligazság – a racionalitás fetisizmusa – formálja. Joggal szögezi le Magyar Beck, hogy „A közgazdasági gondolkodás bár előszeretettel tünteti fel magát a gazdasági problémák megoldójának, nem kis részben maga is felelős a problémák megjelenéséért. Hogy azt mondjam, a gazdasági élet problémáit jelentős mértékben maga a közgazdaságtan hozza létre, illetve okozza.” (MAGYARI BECK, 1992/6. 12.) Ezzel Magyar Beck feltételezhetően betetőzte eretnekségét. Egy másik eretnek a következő megállapításra „vetemedik”: „A legfőbb érték az ember. E közben azonban a gazdasági számításokban nem emberi, hanem csakis anyagi értékek szerepelnek...Ebbe belefér az is, hogy egy rezsim pl. politikai érdekeket éppen többre tartja a gazdaságínál, akkor ennek oltárán gazdaságilag ésszerűtlenül anyagi értékeket áldoz – meg az is, hogy a rezsim történetesen gazdasági tűzoltással foglalkozik, akkor emberi értékeket szórjanak a tűzre, hogy fészket eltömítsék.” (GARAI, 1995. I. 82.)

A kultúra irracionális jellegét húzza alá a tény, hogy kivétel nélkül minden kultúra irracionális. Ennek oka abban keresendő, hogy a

szociokulturális alappár – a norma és a viselkedési minta – nem tudatos és nem racionális megfontolások eredménye. A normaképzés alapja a konszenzus – a közmegegyezés – a viselkedési minta képzése pedig kondicionáláson – szokásképzésen – nyugszik. Konszenzus és kondicionálás azonban az igazság és a valóság meghatározására nem alkalmasak. A konszenzust a spontán konszenzuskészség teszi alkalmatlanná, az, hogy emberek akkor is konszenzusra töreksenek, ha annak a valósághoz semmi köze; a kondicionálást pedig a véletlen képzettársítási ajánlatok erős szokásképző ereje teszi alkalmatlanná.

A kijelentés, hogy a viselkedési minta alapja a kondicionálás, a normáé pedig a konszenzus, annyiban nem helytálló, hogy a szociokulturális alappár két pólusának képzése közben a két pólus között kölcsönhatás van.

A viselkedési minta irracionális jellege

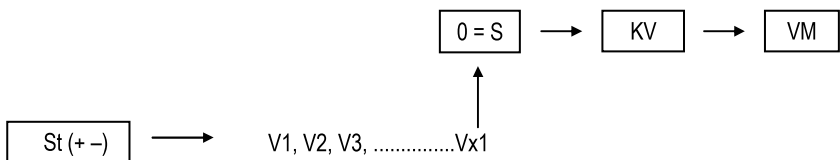
A viselkedési minta irracionális jellegét két jelenség ismertetésén keresztül mutatjuk be. Az egyik a jégszekerényeffektus, a másik a viselkedési minta képzésének kondicionálási folyamatában láthatóvá váló véletlen szerepe. Ami a jégszekerényeffektus illeti, a következő tények mérvadóak.

A viselkedési minta azt jelenti, hogy az emberek ingerekre automatikusan hasonló szabályszerűségekkel válaszolnak. A szabályszerűségek látens gyökerei az animális biológia háttérben – a zsigeri (hüllő) agy programjának (szexualitás, éhség, agresszió, egoizmus, birtoklás) élvezet- és előnykövetésre beállított kényszerében – hajtóerőkben – keresendők, amelyeket az élő szervezet kondicionálhatóságának képessége – a szokásképzés – kiiktathatatlansága egészít ki. Ez a kényszerköteg – hajtóerőköteg – az, ami lehetővé teszi, hogy élőlények a négydimenziós létezés viszontagságait az értelem bevetése nélkül is képesek legyenek túlélni. Ez azt is jelenti, hogy élőlények szokásképzéssel viselkedési mintákat képesek kondicionálni, amelyek mögött normák állnak, és amelyek összességét az ember esetében egy társadalmon belül kultúrának nevezünk. Az ösztönös és a kondicionált kulturális viselkedések minta jellege alapján fejlődés ellenes, mert mindkét esetben hasonló ingerek hasonló viselkedéseket váltanak ki. Márpedig viselkedések szolgásterű ismétlése nem tartalmaz fejlődés-

tendenciát. Ez a kultúra csapdája az értelem bevetése nélkül. Az értelem viszont azt diktálja, hogy innováció szükséges (az innováció funkcionális), mert e nélkül fejlődés nem lehetséges. Ha azonban a saját kultúra tisztelete elvész, az innovációkkal járó elhajlásokat nincs mihez viszonyítani, és ezért könnyen káoszban és szertelenségekben kötünk ki. Az innováció diszfunkcionálissá válik. Világos, hogy az elhajlások viszonyítása a saját kultúra szabályaihoz erős ént követel, amely képes magát mérsékelni, visszafogni, képes csalódásokat elviselni, a kiélést késleltetni és az ezzel járó csalódásokat elviselni. A kérdés ismét aktuális: ki mondja meg a hallgatóknak, illetve melyik tantárgyak azok a gazdaságpszichológián és a gazdaságszociológián kívül, amelyek képesek a hallgatók figyelmét felhívni arra, hogy szakbarbári szinten a haszonelv – az egyoldalú gazdasági racionalizmus és gazdasági maximalizáció jegyében – az örömet, a zsigeri agy impulzusait az értelem teljes értékű bevetése nélkül követi. Ki hívja fel a figyelmét arra, hogy a zsigeri agy hajtóerejének önmegtartóztatás nélküli követéséhez aligha kell tudomány, különösen akkor nem, ha a zsigeri agy animális impulzusainak követését Nobel-díjjal (1974 és 1976) jutalmazott gazdaságfilozófiai tézisek támasztják alá. Ki érteti meg vele, hogy a különböző fejlődésszintű agyrétegek oszthatatlan egységben működnek (együtt). A zsigeri agy hüllőszintű impulzusai nem maradnak elszigetelten a zsigeri agy berkeiben, hanem tendenciáiban befolyásolják az érző és a gondolkodó agyrétegek működését. A zsigeri agy animális – hüllőszintű – impulzusait úgy veszi át az érző (a nagy) és a gondolkodó agy (neo cortex), mint ahogy egy csomagolatlan élelmiszer egy gondozatlan jégszekrény szagát átveszi. Innen származik a jégszekrényeffektus kifejezés. (MENYHAY, 1994. 71.) A jégszekrényeffektus következménye, hogy a hüllő szintű zsigeri agy impulzusai észrevétlenül befolyásolják az érző és a gondolkodó agy működését – azaz ily módon befolyásolják érzelmeinket és gondolatainkat. Az egoizmus kritikus gondolkodás nélkül – a viselkedés elemzése nélkül – olyannyira természetessé válik, hogy hajlandók vagyunk a vadont működtető szabályt – az örömet – mértékadónak elfogadni. A homo sapiens – az értelmes ember – értelmének kiiktatása alapján cselekszik, gazdálkodik, és ennek a viselkedésnek okát tudományossággal racionalizálja.

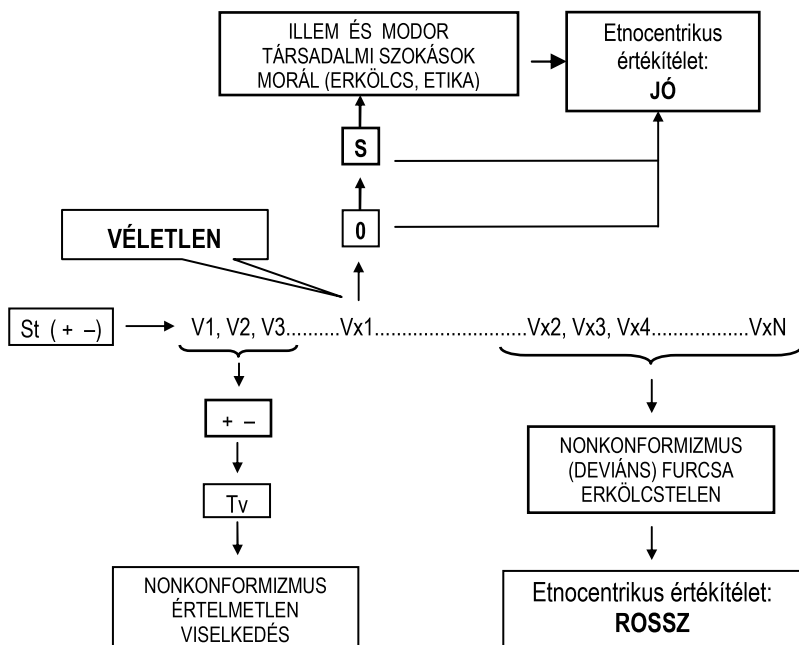
A véletlen szerepe a viselkedési minták képzése tragikusan egészíti ki a jégszékrenyeffektus valóságot eltorzító hatását. Nézzük meg ezt közelebbről.

A sikerélményen alapuló kondicionálás szükségletfeszültségen (+ –) nyugszik. Egy természetes inger (Stimulus = StT) a reakciók – kísérletek – viselkedések (V) egész sorát (V1, V2, V3, stb.) váltja ki akkor, ha az első magatartás *véletlenül* nem vezet azonnal szükséglet-kielégítéshez. Az a kísérlet jár sikerélménnyel (S), amely *a véletlen* közrejátszásával elsőként képes a szükségletfeszültség feloldására (0). A sikerélmény kondicionálja a viselkedést (KV), azaz a normaerejű viselkedési mintát (VM), az erkölcsi kultúra alapelemét.

4. ábra: A siker által vezérelt kondicionálás folyamata
(Forrás: MENYHAY 1995. 91.)

A jó és a rossz kondicionálásához a következő ábra alapján jutunk el: azok a viselkedések, amelyek nem képesek szükségletet kielégíteni, a szükségletfeszültséget feloldani, *értelmetlenek* és *tévesnek* (Tv) minősülnek. Az első olyan, amely sikerre vezet (Vx1), amely képes egy szükségletfeszültséget feloldani, az sikeres (S), az jó, az lehet illelmes, modoros, az lehet szokás és erkölcs. A többi csupa olyan, amely ugyanannak a szükségletnek a kielégítésére ugyan alkalmas lenne (Vx2, Vx3, Vx4...VxN), de saját tapasztalat nem támasztja alá. Ezek legalább tévesnek, furcsáknak, rossznak és extrém esetben erkölcsstelennek minősülnek. Tragikus, hogy a szükségletkielégítésre alkalmas viselkedések mindegyikét saját tapasztalat nem is támaszthatja alá, mert az ember az első sikerélménynél marad, és eszébe nem jut, hogy tovább kísérletezzon.

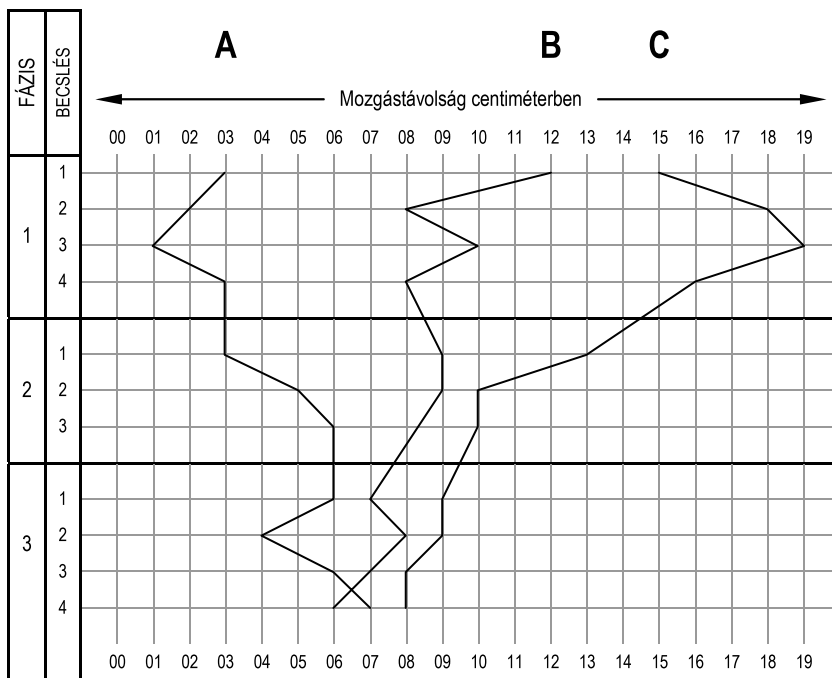

5. ábra: A siker által vezérelt kondicionálás buktatója
(Forrás: MENYHAY, 1995. 103.)

A konszenzus irracionális jellege

A konszenzus buktatójának bemutatására kiválóan alkalmasnak mutatkozik Sherif empirikus vizsgálata, amelyet Hofstätter megismételt és ugyanarra az eredményre jutott, mint Sherif. (HOFSTÄTTER, 1967. 53–57.)

„A szemtengelyek még erős koncentráció ellenére sem maradnak mozdulatlanok. Ennek következménye, hogy egy elsötétített teremben egy felvillantott fénypont helye nem határozható meg egyértelműen. A fényforrás rögzített, mégis úgy tűnik, mintha mozogna. Sherif a pont mozgási távolságát 15, egyenként három-három főből álló kísérleti csoporttal három fázisban becsültette meg. A közös teljesítmények az ítéletek egyértelmű közeledését mutatták.” (MENYHAY. 2001. 60.)

6. ábra: A spontán konszenzuskészség és a valóság
(Forrás: MENYHAY, 1995. 11.; 2001. 61.)

„Az ábra szerint az első fázisban a három kísérleti személy négyszer ítélte magányosan, úgy hogy egymás becslését nem hallották. A második fázisban a kísérleti személyek mindegyike jelen volt, hallották társaik becslését, de nem volt alkalmuk egymással beszélgetni. Már ez a szerény kommunikáció is az ítéletek tendenciális közeledését eredményezte. A vélemények egymáshoz való közeledése folytatódott a harmadik fázisban is, amelyben még szerény kommunikációra sem volt lehetőség, mert mindhárom kísérleti személy egyedül becsült.” (MENYHAY, 2001. 60.) A kísérlet bizonyítja, hogy a szociokulturális értéktételezések az igazságot – a valóságot – nem feltétlen tükrözik vissza. Korántsem biztos, hogy a többségnek igaza van. Péter PRUZAN és Ole THYSSSEN joggal írják, hogy „a konszenzus, a demokrácia alapja, a többségi véleményegyezőség megteremtésének módszerére vo-

natkozik, nem a konszenzus tartalmára. A legitimitás és legalitás közötti szakadék társadalmi kifejeződése a demokratikus szavazási szabályok, amelyek célja a konfliktusok eljárási módokra, nem pedig a tartalomra alapozott megoldása.” (In: KINDLER–ZSOLNAY, 1993. 144.)

A szakbarbárság romboló hatása

A szakbarbárság társadalmat és egyedet súlyosan károsító hatásának bizonyítására empirikus kutatás nem szükséges. Az, ami Európában, sőt, világszerte az amerikanizmus térnyerésével párhuzamosan lezajlott, és amiről a médiák nap mint nap hírt adnak, valamint az, ami velünk és körülöttünk a rendszerváltásnak nevezett átalakulások során történt és történik, egyértelműen mutatják az erkölcsi és szellemi javak elsorvasztását, amivel párhuzamosan kevesek hihetetlen gyors meggazdagodása párosult a többség rovására. Erről tehát felesleges szót vesztegetni. Arra azonban érdemes rámutatni, hogy az angolszász gondolkodás – az angolszász kultúra – kritika nélküli másolásának következményeit előre látni lehetett. Németh László már 1943-ban látta és írta, hogy „az angolszász jellegű kapitalizmusnak a bevezetése vagy visszahozása a magyarság részesedését a nemzeti vagyonban szinte órák alatt megcsappantaná.” (NÉMETH, 1989. 733.) Ebben az értelemben írta a Franciaországban élő kiváló publicista Kray István magyarnyelvű könyvét, amelynek címe „Rendszerváltás bekötött szemmel. Földindulás a világpolitikában.”

A szakbarbárság hazai kemény materialista léleknélküliségét nem volt nehéz az angolszász kapitalista rendszer adaptálásával átvenni, mert a talaj, amire a lelki és szellemi megnyomorítás magjai hullottak, már elő volt készítve. A kommunista ideológia szakbarbárainak garázdálkodása is a magyar nemzeti jövedelem csődjellegű csökkenésébe – a számok bővületének ellenére – pusztult bele, hogy aztán a nomenklatúrához tartozók az újrendű szakbarbárság jeles híveiként ismét szárnyra kaphassanak. Érdemes rámutatni arra is, hogy Németh László a létező szocializmusnak nevezett rendszer ilyen jellegű veszélyeit is látta: „Képzelnék el egy szocialista államot, ahol a szabad parasztságot kolhozokba terelték, a kisiparosságnak nagy közös műhelyekben kell dolgoznia, az értelmiség a legszorosabb felügyelet alatt áll, s eb-

ben az államban az ellenőrzöttek magyarok, az ellenőrzők pedig busmanok vagy tibetiek.” (NÉMETH, 1989. 733.)

A letűnt vörös csillaggal fémjelzet torzó szakbarbárai minden fajta eredményt számokkal kifejezhető mennyiségekkel mérték, a minőség – általánosítva a magasabbrendűség – rovására. A cél a család háttérbe szorítása volt. Az volt a cél, hogy a szocialista embertípus figyelmét semmi ne terelje el munkahelyéről, a termelésről, a tervteljesítésről, még családja sem. Ezért tervezték a tömeglakások konyháit olyan kicsire, hogy alig lehet bennük mozogni, mondván, hogy a szocialista embertípus ne otthon egyen, hanem az üzemi konyhán, s gyermekeit ne maga nevelje, hanem a bölcsőde és a kommunista ifjúsági szervezetek.

Hegedűs T. András és Forray R. Katalin „Az újjáépítés gyermekei – a konszolidáció gyermekei” című könyvükben erről a korszakról írják: „A mi feladatunk .... az lett, hogy ajtóról ajtóra járva, ha az őrsi terv így nem teljesül, akkor otthonról, rokontól lopva, kunyeráljunk, kolduljunk papírt, rongyot. És el tudtuk fogadni, hogy valakinek az osztályzataiban, bizonyítványiban az tükröződik valójában, hogy mennyit tud lopni, hogy milyen ügyes koldus – az lett a »jó« gyerek, aki más mércék szerint a legrosszabb, a legmegvetendőbb volt. Talán itt és ekkor borult fel nemzedékünk értékrendje.” (HEGEDŰS–FORRAY, 1989. 65.)

Az előzőekben leírt körülmények nélkül sem lehet csodálkozni azon, hogy az akkori generáció is szeretett volna azon az anyagi színvonalon és abban a szabadságban élni, ami Nyugaton a felszínen tapasztalható volt. A leírt körülmények figyelembe vételével – a kizárólagos racionális szakbarbárság talajának előkészítésre való tekintettel – egyenesen természetes, hogy a jobb élet után vágyó polgár örömmel fogadta azt, amiről Nyugaton már a hetvenes évektől kezdődően egyre világosabbá vált, hogy az anyagiság mennyországának hit rendszer is egy embertelen szisztémához vezet. De ezt Magyarországon csak kevesen tudták, s akik tudták, azoknak a szava elveszett a reménykeltők üdvrivalgásában. A szakbarbárság gyors térnyerését Magyarországon és a többi volt népi demokratikus országban természetesen megkönnyítette, hogy az új rendszerben a csódba ment rendszer szakbarbárai azonnal otthon érezték magukat és ezt az előnyüket a szakbarbárság

eredményes bevetésével az új szisztémában is ki tudták építeni. Nem új ez a történelemben. Az USA szövetségeseivel egyetemben is csak azokat a fasiszta rendszert kiszolgálókat végezte ki vagy vetette börtönbe, akikről nem volt feltételezhető, hogy a győztesek hasznára lehetnek. Elég ezzel kapcsolatban Werner von Braun esetét említeni, aki azokat a német V1 és a V2 rakétákat tervezte, amelyekkel a fasiszta német hadvezetés Londont rettegésben tartotta. S aztán, a háború után, Werner von Braun az USA rakéta programjának kiváló és megbecsült alakjaként került be a történelembe.

Az elmondottak alapján szinte természetesnek tűnik, hogy az új rendszer szakbarbárai a kemény materialista dogmák esélyeit – úgy, mint a letűnt – többek között a gyermeki lelkek megkaparintásában – megrontásában – és a család szétzilálásában látják, csak ez a rendszer nem rongy és papírkéregteléssel és lopásra buzdítással éri el a célját, hanem jó részt a reklámra szakosított szakbarbárok által szervezett vadászattal, amelynek célja az ifjúság „levadászása”. A cél, hogy a még képlékeny gyermeki lelkek a bevásárló központokat tekintsék otthonuknak és a családi meghittség berkei szálláshelyé degradálódjanak, mint ahogy ezt Vass Csaba kiváló elemzésében Hatalom, szakralitás, kommunikáció címmel leírja. (VASS, 2005). Könyvének A nemlegitim hatalmak puha diktatúrája és az ifjúság legyőzése című fejezetében megrendítő szöveggel jellemzi a szakbarbárság mögött meghúzódó valós barbárságát, mert hát ahhoz, ami itt elénk tárul, egy olyan fokú érzéketlenség szükséges, amit egy emberi agy barbárság nélkül nem lenne képes kiötleni: „Az egyik nagy európai reklám szaklap címlapja egy szürke-fehér lőlapot ábrázol, s a célkereszt közepén egy sárga műanyag kiskacsa látható. Ami a címképre pillantva először is szembe tűnik, egy fegyveres akció kelléke: egy célkereszt. E látvány alapján azt hihetnők, valamilyen harcászati műveletről tudósít majd az európai kábel és műholdújság, sajnos ezekből az elegendőnél is sokkal többről számolhatna be – akár naponta. Ezt erősíti meg a felirat első része is: target angolul célpontot – a reklámszakmában pedig célcsoportot – jelent. Menjünk közelebb és vizsgáljuk meg, ki ellen fordul a harci akció, azaz ki van a célkeresztben? S itt mindjárt meglepetés ér bennünket: vízen úszó pelyhes kiskacsa van ugyanis a célkeresztben. Ami azt jelenti, hogy itt nem harcról, nem egymással szemben álló fegyveres erőkről van szó, hanem

egyoldalú fegyverhasználatról: vadászatról. És nem a szokványos vadkacsa vadászatról, hanem pelyhes kiskacsa vadászatról. De nem akármi-lyen kiskacsáról, ahogyan a felirat második sorából megtudhatjuk. Ott ez áll: tenné. Ami köztudomásúlag a fiatalokat, a tizenéveseket jelen-ti angol nyelven. Azaz az európai kábel- és műholdas televíziós újság címlapjának üzenete, hogy az eddigieket összefoglaljuk: a célkeresztben az ifjúság, akire vadászatot rendezünk... A nemlegitim hatalom a média esetében tömegpusztító hatású fegyvert alkalmazva diktatúrát gyakorol. Mégpedig olyan diktatúrát, amely még a gyilokkal gyakoroltnál is fé-ltelmetesebb. A gyilok rémtettei felháborodást váltanak ki. A puha fegy-verekek csábítása, a kiskacsáknak tekintett új és új ifjak ellen fordított im-printing diktatúrája ellen nemhogy tiltakozna a fiatal, hanem egyenesen a szabadsággal azonosítja azt.” (VASS, 2005. 39–41.) Így látja az embe-riség tragédiáját egy eretnek, és amúgy vélekedik erről egy szakbarbár.

Irodalom:

- BLAU, Peter M.: Eine Theorie der sozialen Integration. In: *Moderne Amerika-nische Soziologie*. Herausgeber: Prof. HARTMANN. Ferdinand Enke Verlag, Stuttgart 1967. (213–218.)
- BLÜMEL Ferenc: Előszó. In: MENYHAY Imre: *Homo oeconomicus és a befeje-zetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkal-mazása*. Akadémiai kiadó, Budapest 2004.
- BLÜMEL Ferenc: *Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Valóság, 2004/7. /1005–1071/*
- FONDA Ferenc: *Tudományos értékeink. Valóság. 2002/ 8. szám. (101–103.)*
- FUKUYAMA, Francis: *A történelem vége és az utolsó ember*. Európa Kiadó, Bu-dapest 1994.
- FORRAY R. Katalin–HEGEDŰS T. András: *Az újjáépítés gyermekei – a konzoli-dáció gyermekei*. Magvető Kiadó. Budapest 1989.
- FRANKL, Viktor E.: *Das Unbewußte*. In: Frankl, Viktor E: *Der Mensch vor der Frage nach dem Sinn*. R. Piper & Co. Verlag, München – Zürich 1979.
- GARAI László: *Emberi potenciál mint tőke. Bevezetés a gazdaságpszichológi-ába*. Aula Kiadó, Budapest 1998.
- GARAI László: *Quo vadis, Tovarish? A modernizáció útjáról s a rajta vándorló emberről*. I. kötet. Scientia Humana Kiadó, Budapest 1995.
- HEGEDŰS T. András–FORRAY R. Katalin: *Az újjáépítés gyermekei – a konzoli-dáció gyermekei*. Magvető Kiadó. Budapest 1989.

- HOFSTÄTTER, Peter R.: Gruppendynamik. Rowohlt Verlag, Hamburg 1968.
- KEYNES, John Maynard: A foglalkoztatás, a kamat, és a pénz általános elmélete. Közgazdasági és Jogi Kiadó, Budapest 1965.
- KOLLÁTH Zoltán: A hasznos káosz. *Magyar Tudomány*, 1993. No. 11.
- KRAY István: Rendszerváltás bekötött szemmel. Földindulás a világpolitikában. Belvárosi Könyvkiadó, Budapest, 1993
- LENZ, Hermann: Wahnsinn. Das Irrationale im Wahngeschehen. Herder Verlag, Wien - Freiburg – Basel 1976.
- MAGYARI BECK István: Szempontok a gazdaságpszichológiához. Aula Kiadó, Budapest 1990.
- MAGYARI BECK István: A közgazdaságon innen és túl. *Gazdaság és Társadalomtudományi folyóirat*, 1992/6.
- MAGYARI Beck István: Műzsák a piacon. Esszé a kultúráról és arról a kábítószerről, amit kultúrának hívnak. Aula Kiadó, Budapest 1994.
- MENYHAY Imre: Voltunk, megvolnánk, leszünk? Nevelés ideológiák keresztútjében. Püski Kiadó. Budapest 1996.
- MENYHAY Imre: Adalékok Káin „esti meséjéhez”. Gazdaság és szocializáció a jelenkori liberális társadalomban. Akadémiai kiadó, Budapest 1998.
- MENYHAY Imre: Gazdálkodás, vállalkozás, etika. A társadalomelméleti gazdaszociológia alapvetése és alkalmazása. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002.
- MENYHAY Imre: Homo oeconomicus és a befejezetlen teremtés. Az analitikus gazdaságpszichológia alapvetése és alkalmazása. Akadémiai kiadó, Budapest, 2004.
- MENYHAY Imre: Gazdasági racionalizmus és a szándékolt eredményesség megfordítása I. In: *Valóság folyóirat*, 2002/2. (1–15.)
- MENYHAY Imre: Bevezetés az általános szociológiába. A társadalomelmélet alapvető kérdései. Phare kiadás. Sopron 2000.
- NÉMETH László: Sorskérdések, Elvek - képek nélkül, Mozgalom, A történelem fölé, Újságíró – újság nélkül, Világosodás. Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1989.
- PRUZAN, P.–THYSSEN, O.: Konfliktus és Konszenzus. In: KINDLER–ZSOLNAY: Etika a gazdaságban. Kereban Könyvkiadó, Budapest, 1993. (135–168.)
- SOROS György: A globális kapitalizmus válsága. Veszélyben a nyílt társadalom. Scolar Kiadó. Budapest 1999.
- THYSSEN, O.–PRUZAN, P.: Konfliktus és Konszenzus. In: KINDLER–ZSOLNAY: Etika a gazdaságban. Kereban Könyvkiadó, Budapest, 1993. (135–168.)
- VASS Csaba: Hatalom, szakralitás, kommunikáció. Kommunikáció és médiaelméleti tanulmányok. Kiadó: Természet- és Társadalombarát Fejlődésért Közalapítvány Kölcsey Intézete, Budapest 2005.
- VOLTAIRE: Filozófiai Ábécé, Kossuth Kiadó, Budapest, 1983.